

प्रकरण चार

चित्रपट व्यवसाय - आर्थिक व इतर समस्या

कोणत्याही उद्योगाची मुलभूत गरज ही मांडवल असते. चित्रपट निर्मिती व्यवसाय यात अपवाद नव्हता व नाही. चित्रपट निर्मिती ही गुंतागुंतीची बाब असल्याने खर्चही मोठ्या प्रमाणावर व विविध कारणाकरीता करावा लागे. मूकपटांच्या काळात यंत्रसामुग्री, चित्रफित, चित्रपट निर्मितीगृह, रसायनशाळा, देखावे व सजावट यासाठी येणारा खर्च, जाहिरातीचा खर्च व कलाकार, तंत्रज्ञ यांचे पगार, असे अनेक प्रकारचे खर्च असत. बोलपटाच्या काळात ध्वनिपट्टी, ध्वनिमुद्रणाचा खर्च वाढला. या सर्व कारणांमुळे चित्रपट निर्मिती करावयाची असेल तर आर्थिक गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात करावी लागे. प्रारंभी या व्यवसायातून फायद्याची शक्ती नसल्याने मांडवल मिळवणे अवघड जाई. मांडवलदार, तावकार मांडवलबुडीचा धोका पत्करण्यास नाखुष असत. त्यामुळे चित्रपट निर्मिती करताना मांडवल ही मोठी समस्या असे. मांडवला अभावी चित्रपट लांबणीवर पडल्याची उदाहरणे आढळतात. उदा. बाबूराव पेंटर यांनी " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ही चित्रपटसंस्था १९१७ ला स्थापन केली असली तरी मांडवला अभावी त्वरीत चित्रपट निर्मिती त्यांना करता आली नव्हती. [१] पुढे काळ वेळा मांडवलाच्या बळावर चित्रपटाच्या निर्मितीचा प्रारंभ होत असे, पण चित्रपटास आवश्यक त्या सर्व वस्तू त्वरीत उपलब्ध न झाल्याने निर्मितीचा काळ अपेक्षेपेक्षा लांबत असतो. याचे उदाहरण घावयाचे झाल्यास राजाराम महाराजांनी स्थापन केलेल्या " कोल्हापूर सिनेटोन " चे देता येईल. दरबारी अधिका-यांच्या हस्तक्षेपांमुळे लहान-सहान वस्तूसाठी ताटकळत रहावे लागे. [२] यामुळे चित्रपट निर्मिती नियोजित काळात पूर्ण होत नसल्याने देखील या क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास व्यावसायिकांच्यात अनुत्सुकता होती. प्रारंभीच्या काळात या कारणांमुळे चित्रपट निर्मितीतील गुंतवणुकीकडे विशेष कल दिसून येत नाही.

चित्रपट निर्मिती खर्चिक असल्याचे वर नमूद केले आहे. पण चित्रपट निर्मितीच्या सुस्वातीच्या काळातील निश्चित स्वल्पाची माहिती उपलब्ध होत नाही. मात्र हे आंकडे ठोक्क मानाने सांगता येतात. १९१९ मध्ये " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " द्वारा निर्मित पहिला चित्रपट " तैरंगी " ला दहा हजार स्वयाचे भांडवल लागले. [३]

कालांतराने अनेक कारणांमुळे हा खर्च वाढला, तरीदेखील मूक चित्रपटांच्या काळात [१९१९ - १९३२] चित्रपट निर्मितीचा खर्च साधारण वीस हजार ते तीस हजार स्वये येत असे. [४] १९३१ साली बोलपटाची सुस्वात झाली. मूकपटाच्या बोलपटातील परिवर्तनास आधुनिक व विकसित तंत्रज्ञान कारणीभूत होते. याचा पहिला परिणाम चित्रपट निर्मितीचा खर्च वाढण्यात झाला. त्यामुळे हा खर्च जवळजवळ दुप्पटीने वाढला. १९३९ च्या दरम्यान चित्रपट निर्मितीचा खर्च साधारण पन्नास ते साठ हजार स्वये इतका होता, तर १९४७-४८ च्या दरम्यान चित्रपट निर्मितीचा खर्च एक लाखापर्यंत वाढला. [५]

भांडवलाचे स्वस्म

चित्रपट निर्मिती ही खर्चिक बाब असल्याने एकट्या-दुकट्याने स्वबळावर भांडवल गुंतवणूक करणे सहज साध्य नव्हते. अशा प्रकारचे धाडस कोणी करीत नसे, तरीदेखील प्रारंभीच्या काळात व्यक्तिगतरित्या भांडवल गुंतवून चित्रपट निर्मिती केल्याची कांही उदाहरणे मिळतात. स्वभांडवल हे धाडस कोल्हापूरच्या डी.जी. वणकुद्रे यांनी केले, त्यांनी स्व-बळावर " सम्राट सिनेटोन " ची स्थापना केली. [६] राजाराम महाराजांनी देखील स्व-सामर्थ्यावर " कोल्हापूर सिनेटोन " ची स्थापना केली. [७] त्यांचाच कित्ता त्यांच्या भगिनी आक्कासाहेब महाराज यांनी " शालिनी सिनेटोन " ची स्थापना

कल्ल गिरविला. [८] कोल्हापूर दरबाराशी निगडीत असलेल्या, दादासाहेब निंबाळकरांनी " पिन्स शिवाजी सिनेटोन " ची स्थापना केली. [९] त्यांनी व्यक्तिगत किती भांडवल गुंतविले, ही माहिती उपलब्ध नाही.

भागिदारी तत्वावर भांडवल उभारणी :

वर नमूद केलेले कांही अपवाद वगळता चित्रपट निर्मिती क्षेत्रातील भांडवल गुंतवणूक ही मुख्यतः भागिदारी तत्वावर असे. " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने चित्रपट निर्मितीस आवश्यक असणारी भांडवल उभारणी, भागीदारी तत्वावरच केली. [१०] या संस्थेने १९२१ साली " वत्सलाहरण " या चित्रपटाची निर्मिती सुरु केली, तेंव्हा जहागिरदार पुत्र श्री. शंकरराव नेसरीकर यांनी बारा हजार रुपये गुंतवून, ते संस्थेने तिसरे भागिदार झाले. [११] १९२९ साली स्थापन झालेल्या " प्रभात फिल्म कंपनी " ने देखील भागिदारी तत्वावरच चित्रपट निर्मिती संस्थेची स्थापना केली. [१२]

कांही वेळा संस्था चालक चित्रपट क्षेत्रातील एखाद्या व्यक्तीस चित्रपट तयार करण्याची संपूर्ण कामगिरी देऊन, ठराविक रकमेत ठराविक चित्रपट तयार करून घेण्याचे करार करीत असते. " सम्राट सिनेटोन " च्या चालकांनी, श्री. डी.जी. वणकुट्टे यांनी " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " त अनेक तांत्रिक कामे करणा-या के.पी.भावे यांच्याशी दीड लाख रूपयात पाच चित्रपट तयार करून घेण्याचा करार केला होता. पण पुढे के.पी.भावेंशी मतभेद झाल्याने कराराची संपूर्ण अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. [१३]

भांडवलदाराकडून भांडवल उभारणी :

कांही वेळा चित्रपट संस्था चालक, सावकार किंवा भांडवलदाराकडून चित्रपट निर्मिती करीता भांडवल घेऊन चित्रपट निर्मिती करीत. उदा. " हंस पिक्चर्स " च्या पहिल्या चित्रपटासाठी मुंबईच्या चंद्रलाल शहा या रणजीत

स्टुडिओच्या मालकांनी दरमहा पाच हजार स्वये याप्रमाणे तीन महिन्यात पंधरा हजार स्वये भांडवल १९३६ साली " हंस पिक्चर्स " चे चालक बाबुराव पेंढारकर यांना दिले. [१४] परंतु यावर त्यांनी आकारलेल्या व्याजाची माहिती मात्र उपलब्ध नाही. " प्रभाकर पिक्चर्स " ने १९४४ साली निर्माण केलेल्या " महारथी कर्ण " या हिंदी चित्रमटास शेठ माणिकलाल चुनिलाल यांनी भांडवल पुरविले. [१५] मात्र कोणत्या अटीवर व किती भांडवल पुरविले याची माहिती संदर्भ साधनात उपलब्ध नाही.

वितरण किंवा प्रकाशन संस्थांकडून भांडवल :

चित्रमट निर्मितीसाठी भांडवल मिळण्याचा एक मार्ग म्हणजे वितरण संस्था किंवा प्रकाशन संस्था होय. चित्रमट निर्माता, चित्रमटाचे सर्व हक्क वितरकाला कायमचे अगर ठराविक मुदतीपुरते विकतो किंवा चित्रमट वितरकाकडे अगर थेट चित्रमट प्रदर्शकाकडे ठराविक कमिशनवर चित्रमट प्रदर्शनाचा हक्क दिला जातो किंवा चित्रमट वितरकाने निर्मितीसाठी आगाऊ रक्कम दिलेली असेल, तर चित्रमटाचे प्रदर्शन करून आलेल्या रक्कमेमधून कमिशन व आगाऊ रक्कम कापून घेते. [१६] " प्रभात फिल्म " कंपनीच्या " गोपालकृष्ण " या चित्रमटाचे वितरण बाबुराव पै व दादासाहेब तोरणे यांनी केले. [१७] भांडवल चित्रमट संस्थेने असल्याने वरीलपैकी कोणत्या अटीवर चित्रमट प्रदर्शित केला, याचा मात्र उल्लेख मिळत नाही. " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने आपला वितरण विभाग प्रथमपासून सुरु केला होता. संस्थेतील बाबुराव पेंढारकर यांच्या-मार्फत मुंबईला चित्रमटाचे वितरण होत असे. [१८] " कोल्हापूर सिनेटोन " ची देखील स्वतःची वितरण संस्था मुंबईमध्ये होती. [१९] चित्रमट संस्थेच्या मालकीची वितरण संस्था असल्याने इतर वितरण संस्थांकडून भांडवल घेण्याची गरज या संस्थांना पडली नाही. चित्रमट संस्थेची स्वतःच्या मालकीची प्रकाशन संस्था असेल तर त्या मार्फतच भांडवलाची उभारण होऊ शकत असे. " हंस पिक्चर्स " चे चालक बाबुराव पेंढारकर व " प्रभात फिल्म कंपनी " तील

पी.बी.सामंत यांनी १९३६ साली " पिअरलेस पिक्चर्स " या प्रकाशन संस्थेची स्थापना केली. " छाया " बोलपटाचे प्रदर्शनही केले, पण याच संस्थेचा दुसरा चित्रपट " धर्मवीर " ठराविक वेळेत व ठरलेल्या रक्कमेत पूर्ण न झाल्याने चुनीभाई देसाई याचेकडून भांडवल घेऊन " धर्मवीर " बरोबर पुढील चित्रपटांच्या प्रकाशनाचे हक्कही त्यांना घावे लागले. [२०] " पिअरलेस पिक्चर्स " ही प्रकाशन संस्था तीन चार वर्षांनी " हंस पिक्चर्स " चे " नवयुग चित्रपट " लि. या संस्थेत स्थांतर झाले, तेंव्हा त्या संस्थेला दोन-तीन लाख स्वयापर्यंत भांडवल देवू शकत होती. [२१] मर्यादित भांडवल व मर्यादित उद्दिष्ट असलेली चित्रपट संस्था स्थापन करून भाग भांडवलाची विक्री केली, तर भांडवलाची व्यवस्था करण्याचा प्रश्नच मिटत असे. " हंस पिक्चर्स " चे १९४० साली " नवयुग चित्रपट लिमिटेड " या संस्थेमध्ये स्थांतर केली व प्र. के. अत्रे यांनी संस्थेच्या सर्व भाग भांडवलाची विक्री करून भांडवलाची उभारणी केली. [२२] बाबूराव पेंडारकरांनी १९४३ मध्ये " नवहंस चित्रपट संस्थेला " पंचवीस लाख स्वयांच्या भांडवलावर मर्यादित [लिमिटेड] स्वल्प दिले. [२३]

चित्रपट निर्मिती आणि राजदरबार :

कोल्हापूरातील चित्रपट निर्मात्यांना आर्थिक व इतर मदत मिळण्याचा मार्ग म्हणजे कोल्हापूरचा राज दरबार हा होय. कोल्हापूरातील चित्रपट संस्थांना राज दरबाराने नेमकी किती मदत केली, याची आंकडेवारी उपलब्ध नसली, तरी श्री.राजाराम महाराजांनी सिनेमा व्यवसायाच्या प्रगतीसाठी आर्थिक व इतर स्वस्वाची मदत केली होती. अनेक चित्रपट संस्थांना जी कांही मदत देता येणे शक्य होते, ती त्यांनी दिली होती. [२४] छत्रपती शाहू महाराजांनी " महाराष्ट्र सिनेमा कंपनी " ची जागा बाबूराव पेंडार यांना बक्षिस दिली होती. [२५] " सम्राट सिनेटोन " या चित्रपट संस्थेला "नागानंद" चित्रपटानंतर आर्थिक सहाय्य देण्याचे आश्वासनही राज दरबाराने दिले होते.

पण इतर कांही अडचणींमुळे तदर आर्थिक मदत मिळू शकली नाही. [२६]

चित्रपट निर्मितीच्या खर्चाचे स्वल्प

चित्रपटाची निर्मिती करताना खंसासुग्री, चित्रपट निर्मिती गृह, सजावट, देखावे व जाहिरात, तसेच कलाकार तंत्रज्ञ यांचे पगार असे अनेक खर्च असत.

कलाकां व तंत्रज्ञांचे वेतन :

कोल्हापूरात चित्रपट निर्मितीची सुरुवात झाली, त्यावेळेला " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " तील कलाकार व तंत्रज्ञांनी दोन वर्षे केवळ पोटावारी काम केले. [२७] संस्थेतील प्रमुख अभिनेत्री अनुसयाबाई म्हणतात, " धंदा नवीन, पैसे नाहीत, तर पगार कुठला ? , कंपनीतून फक्त जेवण मिळे. बाबूराव पेंटर, बाबा गजबर, फत्तेलाल मामा यांची फाटकी धोतरे नेतून आम्ही दिवस कंठीत होतो. [२८] अगदी सुरुवातीच्या काळात कलाकार व तंत्रज्ञ जेवत असलेल्या खानावळीचा पाच सहा जणांचा चार महिन्याला खर्च अडीचशे स्वये इतका होता. [२९] संस्थेच्या दोन चित्रपटानंतर कलाकार व तंत्रज्ञांना पगार मिळू लागले. बाबूराव पेंटारकर हे मॅनेजर होते, ते चित्रपट वितरणाची व्यवस्थाही पहात असते. त्यांना मासिक पंधरा स्वये, कुणाला २५, तर कुणाला २०, १८, १५, १२ व १० स्वये, असे पगार मिळू लागले. [३०] मुख्य भूमिका करणा-या नटीला महिन्याला वीस-पंचवीस स्वये पगार मिळत असे. [३१] " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " त १९२७ च्या दरम्यान बाळासाहेब यादव, हुंझारराव पवार या नटांना दरमहा अनुक्रमे १०० व ५० स्वये मिळत असत, तर अनुसयाबाई व गुलाबबाई या स्त्री कलाकारांना दरमहा ५० स्वये मिळत असत. [३२] १९२८ च्या दरम्यान छायालेखन व तांत्रिक बाजू सांभाळण्यासाठी चारशे स्वये पगारावर आण्णा गुणे या गृहस्थांची नेमणूक करण्यात आली. यावेळी दिग्दर्शन व तांत्रिक कामे सांभाळणा-या दामले व

फरतेलाल यांना २५० स्वये व २०० स्वये, तर शांताराम व धायबर यांना प्रत्येकी स्वये १३० पगार होता. [३३] " प्रभात फिल्म कंपनी " च्या " गोपालकृष्ण " या १९२९ च्या पहिल्या चित्रमटात राधेच्या भूमिकेसाठी तीस स्वये पगारावर एका मुलीची निवड केली होती. [३४] " प्रभात " च्या रत्नायन शाबेत १९३० साली व १९३१ साली कांही दिवस काम केल्या - नंतर म्हणजेच साधारण दीड वर्षानंतर १० स्वये पगारास सुस्वात झाली. १९३३ मध्ये पगार वाढून १९ स्वये व १९३५ साली पगार तीस स्वये झाला. [३५]

अगदी प्रारंभीच्या काळात कलाकार व तंत्रज्ञांना दरमहा पगार मिळत असे. नंतर कलाकार, तंत्रज्ञ हे पगारावर किंवा ठराविक चित्रमटापुरता करार करीत असत. १९२४ साली " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " च्या " कल्याण खजिना " या चित्रमटासाठी मुंबईच्या जुबेदा नावाच्या तत्स्थीत पाचशे स्वये दिले. [३६] " प्रभात फिल्म कंपनी " ने १९३२ साली सादर केलेल्या " अयोध्येचा राजा " या चित्रमटासाठी मुंबईची सुशिक्षित अभिनेत्री दुर्गा खोटे यांना संपूर्ण चित्रमटासाठी अडीच हजार स्वये देण्यात आले. [३७] १९३४ च्या दरम्यान चित्रमटातील गायनासाठी शंभर ते सव्वाशे स्वये देत असत. [३८] हळूहळू कलाकार व तंत्रज्ञ यांच्यावरील खर्चाची रक्कम वाढत गेल्याचे दिसून येते. " हंस पिक्चर्स " च्या " अर्धांगी " या चित्रमटासाठी १९४० साली लिला चिटणीस या अभिनेत्रीला चार किंवा साडेचार हजार स्वये दरमहा वेतन देण्यात आले. [३९] १९४७ साली " मंगल चित्र " च्या " जय मल्हार " या चित्रमटातील कल्लू बेरडाच्या भूमिकेसाठी बाबूराव पेंढारकर यांना दहा हजार स्वये देण्यात आले. [४०]

प्रसिध्द झालेले कलाकार म्हणजेच तारकमूल्य प्राप्त झालेले कलावंत प्रेक्षकांना हवे असत व त्यामुळे तारकमूल्य पावलेले नट - नटी यांचा, लोकप्रिय पार्श्वगायक - गायिका यांना मिळणा-या पैशातही प्रचंड वाढ झाली, ही

परिस्थिती १९४७-४८ च्या दरम्यान व त्यानंतर निर्माण झाली, [४१] पंचवीस स्वये, पन्नास स्वये असे टप्पे ओलांडत दरमहा शंभू र स्वये मिळवणारे बाबूराव पेंढारकर १९४७-४८ नंतर एका चित्रमटासाठी तीस हजार स्वयापासून पन्नास हजार स्वये मिळवू लागले. [४२]

यंत्रसामुग्रीवरील खर्च :

चित्रमट निर्मिती करताना यंत्र सामुग्रीवरील खर्च देखील मोठ्या प्रमाणात असे. याचे उदाहरण म्हणजे " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने १९२० च्या दरम्यान " बेल अॅण्ड हॅवेल " या परदेशी कंपनीचा छायाचित्रक सातहजार स्वयास खरेदी केला. [४३] " प्रभात फिल्म कंपनी " ने १९२९ ला " बेल अॅण्ड हॅवेल " कंपनीचाच जुना छायाचित्रक तीन हजार स्वयास खरेदी केला. [४४] कांही वेळा चित्रमट निर्मितीस आवश्यक वस्तू आर्थिक अडचणीमुळे उधारीवरही आणाव्या लागत. " गोपालकृष्ण " या प्रभात फिल्म कंपनीच्या पहिल्या चित्रमटासाठी " आगफा " या जर्मन कंपनीकडून को-या चित्रफितींचा साठा, व्ही. शांताराम यांनी उधारीवर घेतला. [४५] १९३४ ते ३५ च्या दरम्यान एक हजार फुटांच्या पॅाझीटिव्ह चित्रफितीच्या डब्याची किंमत साधारण अठरा स्वये होती, तर १९४५ च्या दरम्यान ही किंमत तीस ते बत्तीस स्वयापर्यंत गेली. [४६] चित्रमट निर्मितीत विजेची उपलब्धता अत्यंत गरजेची असते, म्हणून " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने " सावकारी पाश " या चित्रमटानंतर म्हणजे १९२७ च्या दरम्यान चाळीस हॉर्स पॉवरचे इंजिन खरेदी केले. [४७] पण त्याची किंमत किती होती, याचा मात्र उल्लेख सापडत नाही. १९३३ मध्ये व्ही. शांताराम यांनी चित्रफितीत जोडण्याचे जे यंत्र आणले त्याची किंमत दहा-पंधरा स्वये असावी. [४८]

चित्रमटनिर्मिती गुहाचा खर्च :

यंत्रसामुग्री, चित्रफिती या खर्चाबरोबरच चित्रमट निर्मिती गुहाचाही

र्च्य असे. " प्रभात फिल्म कंपनी " ने संस्थेच्या " अयोध्येचा राजा " या चित्रपटापूर्वी तानीबाई कागलकर या गायिकेचा बंगला व जागा चित्रपटाच्या निर्मितीगृहासाठी भाड्याने घेतली. [४९] पण भाड्याची नेमकी रक्कम समजू शकत नाही. ज्या संस्थांच्या स्वतःच्या चित्रपट निर्मितीगृहे नसत, त्यांना त्या भाड्याने घ्याव्या लागत. " कोल्हापूर सिनेटोन " च्या चित्रपट निर्मितीगृहे " नवयुग चित्रपट लिमिटेड " ने भाड्याने घेतले होते. १९४१ च्या दरम्यान दरमहा भाडे तीन-साडेतीन हजार रुपये असे. [५०] " प्रभाकर पिक्चर्स " च्या चित्रपटाचे चित्रिकरण ज्या कोल्हापूर सिनेटोनच्या चित्रपट निर्मितीगृहात होत असे, ते चित्रपट निर्मितीगृह भालजी पेंढारकरांनी दिनांक १४.५.१९४६ ला कोल्हापूर दरबाराकडून सर्व यंत्र सामुग्रीसह खरेदी केला. तेव्हा त्याची किंमत दोन लाख तीस हजार रुपये होती. [५१]

पोषाळ, सजावट व देखावे यांचा खर्च :

सजावट, देखावे यांच्यावरही चित्रपट निर्मिती करताना बराच खर्च करावा लागे. " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने १९२८ साली हरभरे घाल्याला शंभर रुपये, पगडीघाल्याला चाळीस रुपये तर अरब लोकांच्या वेण्यासाठी तीस रुपये खर्च केल्याची नोंद मिळते. तर याच वर्षी पागेचे भाडे चाळीस व गवतघाल्याला बारा रुपये दिल्याचा उल्लेख सापडतो. [५२] १९२९ ते १९३० च्या दरम्यान देखावे, सजावट, पोषाळ यांना हजार रुपयापर्यंत खर्च येई. याच काळात सुताराची दिवसाची व हमालाची दिवसाची हजेरी अनुक्रमे एक रुपया व पंच्याहत्तर पैसे इतकी होती. हळूहळू सजावट, देखावे यांच्यावरील खर्चातही वाढ होऊन १९३५-१९३६ च्या दरम्यान हा खर्च जवळजवळ दुप्पटीने वाढला. [५३]

चित्रपटनिर्मिती व जाहिरात :

चित्रपटात व्यावसायिक यश लाभण्यास त्याची विविध मार्गांनी जाहिरात करणे अपरिहार्य होते. चित्रपटाची जाहिरात कसून तो लोकप्रिय करण्यासाठी प्रयत्न करावा लागे. जाहिरातीत वर्तमानपत्रात जाहिरात देणे, जाहिरात पुस्तिका काढणे, मोठे चित्रपलक लावणे यासारखे खर्च असत. अगदी प्रारंभी मांजरपाटाच्या कापडावर पलक रंगवीत, त्यामुळे खर्च कमी येई व जाहिरात पुस्तिकासाठी १९२८-२९ च्या दरम्यान दहा पैसे प्रत्येकी खर्च येई. [५४] वर्तमानपत्रातील जाहिरातीत १९४६ साली पहिल्या पानावरील चौकटीतील जाहिरातीचा दररोज तीन स्वये दर होता. [५५] १९४९ साली हा चौकटीतील जाहिरातीचा दर रोज आठ स्वये व प्रत्येक इंचास एक स्वया याप्रमाणे दर असे. [५६] परंतु अगदी प्रारंभीच्या काळातील जाहिरातीचे दर संदर्भ साधनात उपलब्ध नाहीत.

चित्रपटाचे उत्पन्न

चित्रपट निर्मितीस मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करावी लागे. त्यामुळे चित्रपटातून मिळणारे उत्पन्नही जास्त, असे का ? याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

मूकपटांच्या काळात [१९१९-१९३२] चित्रपटाचे उत्पन्न हे ८० ते ९० हजार स्वयांपर्यंत असे, [५७] पण चित्रपट लोकप्रिय झाला नाही, तर मात्र नुकसान सोसावे लागे. " सम्राट सिनेटोन " चा " नागानंद " हा चित्रपट यशस्वी न झाल्याने चित्रपटातून उत्पन्न न होता उलट नुकसान झाले. [५८]

चित्रपट संस्था चित्रपटगृहाच्या मालकांशी करार कसूनही चित्रपट प्रदर्शित करित असत. " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ला इस्माईल सिनेमा

नावाच्या चित्रपटगृहाकडून १९२७ ला " मुरलीवाला " चित्रपटासाठी तीन दिवसाचे शंभर स्वये मिळाले, तर अकोल्याला याच चित्रपटासाठी तीन दिवसाचे पन्नास स्वये मिळाले. १९२८ ला गदगच्या " ताजमहाल " चित्रपटगृहात शंभर स्वये, तर अहमदनगरच्या " ग्लोब " चित्रपटगृहात तीनशे बहात्तर स्वये मिळाले. [५९] मात्र ही रक्कम कोणत्या चित्रपटासाठी मिळाली हे समजू शकत नाही. १९३५ साली कोल्हापूराला दोन मजले असलेल्या चित्रपट - गृहात खालच्या मजल्यावर बसण्याची व्यवस्था असलेल्या [स्टॉल] जागेचे प्रवेशमूल्य दोन आणे, तर वरच्या मजल्यावर बसण्याची व्यवस्था असलेले जागेचे [बाल्कनी] प्रवेश मूल्य चार आरणे व बसण्याची स्वतंत्र व्यवस्था असलेल्या जागेचे [बॉक्स] प्रवेश मूल्य आठ आणे इतके होते. [६०] १९४४ सालच्या दरम्यान हे प्रवेश मूल्य अनुक्रमे एक स्वया, दोन स्वये असे होते. सर्वात पुढे बसण्याची व्यवस्था असलेल्या [थर्ड] जागेचे, त्यानंतर त्यामागील जागेचे [सेकंड] व त्याही मागील [फर्स्ट] जागेचे प्रवेशमूल्य अनुक्रमे साडेचार आणे, आठ आणे व बारा आणे असे होते. स्त्रियांसाठी बसण्याची खास व्यवस्था असे. त्याचे प्रवेशमूल्य देखील साडेचार आणे असे. [६१] चित्रपटगृहाचे ठरलेले भाडे देऊन चित्रपट संस्था आपला चित्रपट प्रदर्शित करीत असे. यामध्ये कधी फायदा तर कधी तोटा होई. [६२] कांही वेळेस चित्रपटगृहाचे चालक उत्पन्नातील ठराविक टक्के रक्कम चित्रपट निर्मिती संस्थांना देत असत. १९३८ सालच्या दरम्यान चित्रपटगृहाचे चालक उत्पन्नाच्या शेकडा ७० टक्के रक्कम चित्रपट निर्मिती संस्थांना देत असत. [६३]

चित्रपट संस्थेच्या मालकीची प्रकाशन किंवा वितरण संस्था असणे हे उत्पन्नाच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरे. कारण इतर प्रकाशन किंवा वितरण संस्थांना चित्रपट प्रकाशित करण्याचे हक्क दिले तर उत्पन्नाच्या जवळपास २० टक्के रक्कम मिळे. [६४] प्रकाशन संस्था किंवा वितरण संस्थेने महत्व ओळखूनच " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी ", " कोल्हापूर सिनेटोन " ने संस्थेच्या वितरण

संस्थेची स्थापना केली होती. " हंस पिक्चर्स " ने देखील स्थापन केलेल्या " पिअरलेस पिक्चर्स " या प्रकाशन संस्थेची स्थापना कसून तीन-चार वर्षांत मोठ्या मांडवलाची उभारणी केल्याचे वर नमूद केले आहे. चित्रपट वितरित करण्याचे सर्व हक्क वितरण कचेरीला ठराविक रक्कम घेऊन दिले जात. १९३४ साली " छत्रपती सिनेटोन " ने " कुस्त्र " हा चित्रपट चाळीस हजाराला विकला होता. [६५] अर्थात तो कोणत्या वितरण संस्थेला विकला याची माहिती उपलब्ध नाही. " प्रभात फिल्म कंपनी " ला पहिल्या चित्रपटातून किती उत्पन्न मिळाले, याची माहिती संदर्भ साधनात नसली तरी बाबुराव पै व दादासाहेब तोरणे या वितरकांनी चित्रपट वितरित केला व " रानी साहिबा " या १९३० च्या तिस-या चित्रपटानंतर " प्रभात फिल्म कंपनी " च्या भागीदारांनी दरमहा दिंडी स्पये घेण्यात सुरुवात केली. [६६] बाबुराव पेंटर यांनी " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " सोडली, त्यावेळी त्यांच्या वाटणीची रक्कम घेतली नाही, पण ती रक्कम ४० हजार स्पये इतकी होती. [६७] यावसून " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " च्या एकूण तीनही भागीदारांच्या वाटयाला प्रत्येकी चाळीस हजार स्पये घेण्याइतकी संस्थेची आर्थिक परिस्थिती बळकट होती, असा निष्कर्ष निघतो.

चित्रपट आणि अभ्यवेक्षण मंडळ

१९४७ पर्यंत भारतात ब्रिटीशांची सत्ता असल्याने कांही वेळा राजकीय अडचणी येत असत. कोल्हापूर हे स्वतंत्र संस्थान असले तरी येथील चित्रपटांना मुंबईच्या अभ्यवेक्षण मंडळाकडून मंजूरी घ्यावी लागे. स्वातंत्र्यलढयात प्रेरणा देणारे चित्रपट अभ्यवेक्षण मंडळे मंजूर करीत नसत. उदा. "प्रभात फिल्म कंपनी " चा १९३० साली निघालेल्या " स्वराज्याचे तोरण " या चित्रपटात जाहीर प्रदर्शनासाठी संमती मिळाली नाही. त्यातील अनेक दृश्ये कापून,

चित्रपटाचे नांव बदलून व शेवटचे ध्वजवंदनाचे दृश्य कापून चित्रपट प्रदर्शन करण्यास मंजूरी मिळाली. त्याचे नांव " उदयकाल " ठेवण्यात आले. [६८]
 " प्रभात " ने काढलेल्या रकनाथ महाराजांच्या जीवनावरील " महात्मा " या चित्रपटास १९३५ साली " धर्मात्मा " या बदललेल्या नांवाने मंजूरी मिळाली. [६९] कांही वेळा नावे बदलून, संवाद व महत्वाच्या दृश्यांना कांही वेळा कात्री लावून चित्रपट प्रदर्शन करावे लागे, त्यामुळे चित्रपट निर्मात्याला, प्रेक्षकांना जे सांगायचे असे किंवा संदेश घायचा असे, त्यात बाधा येत असे.

तांत्रिक समस्या

चित्रपट निर्मिती यंत्राधारीत असल्याने अनेक तांत्रिक समस्या निर्माण होत असत. आवश्यक त्या तांत्रिक बाबींची पूर्तता न झाल्याने चित्रपट निर्मितीस अडथळे येत असत. उदा. अगदी सुरुवातीला पडद्यावर चित्र पाडणारे यंत्र [प्रोजेक्टर] नव्हते. त्यामुळे " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " चा " सैरंघी " हा चित्रपट छायाचित्रकात पॅाझीटिव्ह घालून छायाचित्रकाच्या मागील बाजूला चित्रफितीवरील प्रतिबिंब मागील भागावर आरशाने किरण पाडून पहात असत. [७०]

बोलपटाच्या काळात चित्रपट्टी व ध्वनिपट्टी अशा दोन्हीचा वापर होऊ लागल्याने अधिक दक्षता घ्यावी लागे. कांही वेळा अगदी छोटासा दोषही उभिरा लक्षात येई. उदा. प्रभातच्या " अयोध्येचा राजा " या बोलपटाचे एकोणीस दिवस चित्रिकरण झाल्यानंतर संकलन करताना ध्वनिपट्टी व चित्रपट्टी यांचा मेळ बसत नाही. अनेक प्रयत्नानंतर ताथा एक स्वीच टिला झाला होता, ही चूक लक्षात आली. [७१]

पहिला रंगीत चित्रपट सादर करावयाचे " प्रभात फिल्म कंपनी " ने

ठरविले, पण चित्रिकरण करताना रंगाच्या दृष्टीने छायाचित्रकाच्या लेन्सवर योग्य ती फिल्म्स न घातल्याने चित्रिकरण नवशिक्या माणसाने केल्यासारखे वाटे. त्यामुळे रंगीत प्रत रंगाच्या दृष्टीने शंभर टक्के यशस्वी झाली नाही. [७२]

" व्हेची समस्या " ही तर चित्रपट निर्मितीत महत्वाची डोकेदुबी असे. बंदिस्त चित्रनिर्मिती शाब्द चित्रिकरणास मुस्वात झाल्याने व्हेवरील साधने वापरण्यासाठी व्हेची निंतात आवश्यकता असे, यासाठी " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " ने चाबीस हॉर्स पॉवरचे इंजिन खरेदी केले व संस्थेत ते बसविले, हे वर नमूद केले आहे. व्हेच्या दिव्यांच्या प्रकाशात चित्रिकरण होऊ लागल्याने सूर्यप्रकाश परावर्तित कसून चित्रिकरण करण्यापेक्षा व्हेचा वापर कसून चित्रिकरण करणे जास्त चांगले, म्हणून " प्रभात फिल्म कंपनी " च्या चालकांनी वीज निर्माण करणा-या संस्थेकडे व्हेची मागणी केली, पण तूर्त वीज पुरविले शक्य नाही, असे उत्तर मिळाल्याने त्यांनी संस्थेचे स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेतला. [७३]

स्त्री कलावंतींची समस्या

अगदी मुस्वातीच्या काळात चित्रपटात काम करण्यासाठी स्त्रीया मिळणे अवघड जात असे. चित्रपटाचे काम करणे प्रारंभी कमी प्रतीचे समजले जाई. खादी स्त्री तयार झाली, तर ती मध्येच सोडून जाण्याचीही भिती असे. चित्रपटात काम करण्यासाठी स्त्री कलावंत उपलब्ध होणे, ही कठीण गोष्ट असे, त्यामुळे महाराष्ट्र फिल्म कंपनीचा पहिला चित्रपट " सीता स्वयंवर " घेण्याचे ठरले होते, पण सीतेच्या भूमिकेसाठी स्त्री कलावंत न मिळाल्याने दुसरा चित्रपट काढावयाचे ठरले. [७४] १९२१ साली याच संस्थेच्या " वत्सलाहरण " या चित्रपटासाठी वत्सलेच्या भूमिकेसाठी आवश्यक स्त्री कलाकार मिळणे अवघड असल्याने एका मुलाला ती भूमिका दिली गेली. [७५] प्रभात फिल्म कंपनीच्या १९२९ साली निघालेल्या " गोपालकृष्ण " या पहिल्या चित्रपटातील राधेच्या भूमिकेसाठी निवडलेली मुलगी चित्रीकरण सुरु

होण्यापूर्वीच संस्था सोडून गेली. त्यामुळे ऐनवेळी दुस-या मुलीची शोधशोध करावी लागली. [७६]

कांही वेळा स्त्री कलाकार काम सोडून गेल्यावर चित्रपट पूर्ण करण्यासाठी त्यांना नाना पध्दतीने समजाऊन परत आणावे लागे. १९३१ साली " जुलूम " या चित्रपटात काम करणारी नटी अचानक संस्थेत यायची बंद झाली, अशावेळी बाबूराव पेंडारकर यांनी चित्रपट संस्थेतील खंड्या नावाच्या मुलाला पोलीसाचा ड्रेस करवून व इतर दोन तीन मुलांना बरोबर घेऊन जाऊन तिच्या घरी पोलीसांची भिती दाखविली व डीटया पोलिसाला पहा-यावर ठेवले. त्यामुळे ती नटी दुस-या दिवशी पासून संस्थेत येवू लागली. [७७]

प्रासंगिक समस्या

आर्थिक, राजकीय, तांत्रिक समस्यांबरोबरच चित्रपट निर्मिती करताना अनेक प्रासंगिक समस्या निर्माण होत असत. चित्रिकरणाच्यावेळी कलाकारांना अपघात होणे, राजदरबाराकडून वेळेवर मदत न मिळणे, चित्रनिर्मितीगृहांना आग लागणे, यासारख्या समस्या निर्माण होत, त्यामुळे चित्रिकरण साहजिकच लांबणीवर पडे.

अपघातांच्या समस्या

१९३६ साली " प्रिन्स शिवाजी प्रॉडक्शन " च्या " स्वराज्याच्या सिमेवर " या चित्रपटाचे चित्रिकरण सुरु असताना खलनायक कलावंत दिलीप चाळीस - पन्नास फुटावून विहिरीत पडले. त्यांच्या हाताला इजा झालेने

चित्रिकरण पंधरा दिवस पुढे टक्कण्याची गरज निर्माण झाली. [७८]

१९३५ साली कोल्हापूर सिनेटोनच्या " क्लिासी ईश्वर " चित्रपटाचे चित्रिकरण सुरु असताना बाबूराव पेंढारकर हे भरघाव घोडयावस्त्र खाली फेकले गेले व त्यांना बराच मुका मार बसला. त्यामुळे एक महिना त्यांना विप्रांती घ्यावी लागली. [७९] असतच दुसरा अपघात बाबूराव पेंढारकरांना १९४९ साली " प्रभाकर पिकचर्स " च्या " शिखंगणाचं सोनं " या चित्रपटाच्यावेळी झाला. याहीवेळी घोडयावस्त्र ते खाली पडले. [८०] अशा रितीने चित्रिकरण सुरु असताना अपघात होऊन चित्रिकरण लांबणीवर पडल्याची उदाहरणे आढळतात.

क्लिंबाने मिळणारी मदत :

कोल्हापूरच्या राजदरबाराकडून चित्रपट निर्मात्यांना मदत मिळत असे, पण कांही वेळा ही मदत उशिरा मिळाल्याने समस्या निर्माण होई. " प्रभात फिल्म कंपनी " च्या पहिला चित्रपट " गोपालकृष्ण " च्या चित्रिकरणात कांही गायी हव्या होत्या म्हणून कोल्हापूरच्या राजदरबाराकडे अर्ज केला. पण छूप दिवस उत्तर न आल्याने शेवटी जत या संस्थेतील गायी चित्रिकरणासाठी देण्याचे तेथील राजमातासाहेबांनी कसूल केले. जतला जाऊन गायींची हुरये चित्रित केली गेली. कोल्हापूरच्या राजदरबाराकडून चित्रिकरणासाठी गायी मिळण्याची परवानगी असलेले पत्र प्रभात फिल्म कंपनीला येईपर्यंत संस्थेच्या दुस-या चित्रपटाचे चित्रिकरणदेखील पूर्ण झाले होते. [८१]

आग - एक समस्या :

कांही वेळा चित्रपट निर्मितीगृहानाच आग लागल्याने देखील चित्रफिती

जडून जाणे, चित्रिकरण लांबणीवर पडणे, यासारख्या समस्यांना तोंड घावे
बागे. ६ नोव्हेंबर, १९२२ ला " महाराष्ट्र फिल्म कंपनी " च्या निस्सयोगी
चित्रफिल्टीच्या साठा ठेवलेल्या भागाला आग लागली. याच ठिकाणी तैरंगी,
वत्सलाहरण व दामाजी हे तीन चित्रपट व मार्केडिय चित्रपटाची जवळजवळ अर्धी
चित्रफिल्ट जळाली. त्यामुळे मार्केडिय हा चित्रपट अपूर्ण राहिला. [८२]

" प्रभाकर पिक्चर्स " ची चित्रपट निर्मिती होणारे - " कोल्हापूर
सिनेटोन " च्या चित्रपट निर्मितीगृहातील मालमत्ता [प्रॉपर्टी] विभागात
९ मे, १९४३ ला आग लागल्याने मळमळी पडदे व गालिचे यांचे नुकसान झाले.
पण तरीदेखील आजूबाजूच्या लोकांनी मदत केल्याने आग लवकर आटोक्यात
आली. [८३]

कोल्हापूरात गांधीजींच्या वधानंतर जी जाळपोळ झाली, त्यात
३१ जानेवारी, १९४८ ला " प्रभाकर पिक्चर्स " च्या जयप्रभा चित्रपट निर्मिती
गृहाला देखील संतप्त जमावाने आग लावली, त्या आगीत चित्रपट निर्मिती-
गृहाची प्रचंड प्रमाणात हानी झाली. [८४]

वेळेचा अभाव :

चित्रिकरण करताना वेळेचे बंधन कलाकारांनी न पाळल्यामुळे देखील
अनेक अडचणी निर्माण होत असत. कांही वेळा तर चित्रपट रद्द करावा
लागे. " प्रभाकर पिक्चर्स " ने १९४४-४५ च्या दरम्यान " जीना सिखा " या
चित्रपटाची निर्मिती करण्याचे ठरविले, पण त्यातील प्रमुख कलाकारांनी
वेळेचे बंधन न पाळल्यामुळे भालजी पेंढारकर यांनी तदर चित्रपटाची निर्मिती
रद्द केली. [८५]

अशा रितीने चित्रपट निर्मिती करताना अनेक अडचणी येत असत. राजकीय, प्रासंगिक समस्या निर्माण होत असत. पण त्यावर यशस्वीरित्या मात कल्ल कोल्हापूरच्या चित्रपट निर्मात्यांनी अनेक यशस्वी, लोकप्रिय व कलात्मक चित्रपटांची निर्मिती केली, असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ व तळटीपा :

- १] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, क्लामहर्षि बाबूराव पेंटर, पृ. ५१
- २] पेंटारकर, बाबूराव, चित्र आणि चरित्र, पृ. १२१
- ३] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ५३
- ४] पेंटारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. ५३
- ५] श्री. अनंत माने यांची मुलाखत.
- ६] श्री. वसंत वणकुद्रे यांची मुलाखत.
- ७] पेंटारकर, बाबूराव, उपरोक्त पृ. ११५
- ८] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त पृ. १६७
- ९] संपा. बाबासाहेब पाटील, दैनिक तल्पवादी, दि. ४. ११. १९४७, पृ. २४
- १०] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त पृ. ११७
- ११] कित्ता, पृ. १३४
- १२] कित्ता, पृ. १६४
- १३] श्री. वसंत वणकुद्रे यांची मुलाखत.
- १४] पेंटारकर बाबूराव, उपरोक्त पृ. १२४
- १५] सौ. लीला पेंटारकर यांची मुलाखत.
- १६] संपा. लक्ष्मणास्त्री जोशी, विश्वकोश, खंड - ५, पृ. ८७०
- १७] व्ही. शांताराम, शांतारामा, पृ. १००
- १८] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ७६
- १९] पेंटारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. ११९
- २०] कित्ता, पृ. १२८
- २१] कित्ता, पृ. १२९
- २२] कित्ता. पृ. १५२
- २३] पेंटारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. १७४

- २४] संपा. बाळासाहेब पाटील, उपरोक्त दि. ४. १२. ४०, पृ. ८
- २५] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ८३
- २६] श्री. वसंत वणकुद्रे यांची मुलाखत.
- २७] पेंढारकर बाबूराव, उपरोक्त पृ. ७०
- २८] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ५६
- २९] पेंढारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. ७०
- ३०] कित्ता, पृ. ५५
- ३१] कित्ता, पृ. ६०
- ३२] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १७५
- ३३] संपा. गोविंद तळवळकर, महाराष्ट्र टाईम्स दि. २०. ८. ९३, पृ. ३
- ३४] व्ही. शांताराम, उपरोक्त, पृ. ९३
- ३५] श्री. अनंत माने यांची मुलाखत.
- ३६] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १५५
- ३७] व्ही. शांताराम उपरोक्त, पृ. ११८
- ३८] श्री. अनंत माने यांची मुलाखत.
- ३९] चिटणीस लिला, चंदेरी दुनियेत, पृ. १६९
- ४०] पेंढारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. १९०
- ४१] कित्ता, पृ. १९२
- ४२] कित्ता, पृ. १९१
- ४३] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १३३
- ४४] व्ही. शांताराम, उपरोक्त, पृ. ८७
- ४५] कित्ता, पृ. ८७
- ४६] श्री. अनंत माने यांची मुलाखत
- ४७] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १४०
- ४८] श्री. अनंत माने यांची मुलाखत.

- ४९] व्ही.शांताराम, उपरोक्त, पृ. ११६
- ५०] संपादक, दत्तात्रय जाधव, गणपतराव जाधव,
दैनिक पुढारी, दि. ३१. ५. १९४१, पृ. १
- ५१] पेंडारकर भाजली, साधा मापूस, पृ. १५१-१६४
- ५२] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १७५, १७६
- ५३] श्री.अनंत माने यांची मुलाखत.
- ५४] कित्ता,
- ५५] संपा. दत्तात्रय जाधव, गणपतराव जाधव,
दैनिक पुढारी, दि. २४. २. १९४६, पृ. १
- ५६] कित्ता, २. ७. ४९, पृ. ३
- ५७] बाबूराव पेंडारकर, उपरोक्त, पृ. ५३
- ५८] श्री. वसंत वणकुद्रे यांची मुलाखत.
- ५९] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १७५, १७६
- ६०] श्री.अनंत माने यांची मुलाखत.
- ६१] संपादक बाळासाहेब पाटील,
दैनिक सत्यवादी, दि. ५. ७. १९४४, पृ. ५
- ६२] श्री.अनंत माने यांची मुलाखत.
- ६३] संपा. बाळासाहेब पाटील, साप्ता. सत्यवादी,
दि. २०. ७. ३८, पृ. १३
- ६४] श्री.अनंत माने यांची मुलाखत.
- ६५] संपादक बाळासाहेब पाटील, उपरोक्त.
- ६६] व्ही.शांताराम, पृ. १०४
- ६७] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ७०
- ६८] व्ही.शांताराम, उपरोक्त, पृ. १०८
- ६९] कित्ता, पृ. १७५
- ७०] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. १२३

- ७१] व्ही. शांताराम उपरोक्त, पृ. १२२, १२४
 ७२] कित्ता, पृ. १४४
 ७३] कित्ता, पृ. १३८
 ७४] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त, पृ. ११७
 ७५] कित्ता, पृ. १३२
 ७६] व्ही. शांताराम, उपरोक्त, पृ. ९३
 ७७] पेंडारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. ९१, ९२
 ७८] संपा. बाळासाहेब पाटील, उपरोक्त, दि. २. १२. ३६, पृ. १२
 ७९] पेंडारकर बाबूराव, उपरोक्त, पृ. १२०
 ८०] कित्ता, पृ. १८७
 ८१] व्ही. शांताराम, उपरोक्त, पृ. ९८, १०४.
 ८२] भिडे ग. रं., बाबा गजबर, उपरोक्त पृ. ५८
 ८३] संपा. दत्तात्रय जाधव, गणपतराव जाधव,
 उपरोक्त, दि. १५. ५. ४३, पृ. ३.
 ८४] पेंडारकर भाजली, उपरोक्त, पृ. १५०, १५१.
 ८५] सौ. लीला पेंडारकर यांची मुलाखत.